

УДК 304.4:321:330.8

Фицик Л.А.*кандидат історичних наук, доцент,
Уманський національний університет садівництва***Фицик І.Д.***кандидат філософських наук, доцент,
Уманський державний педагогічний університет імені П.Г. Тичини***ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ЗАСАД
СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ
В НАУКОВІЙ ТА ПРАКТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ М.Х. БУНГЕ****FORMATION AND REALIZATION OF THE CONCEPTUAL BASIS
OF THE STATE SOCIAL POLICY IN M. BUNGE'S ACADEMIC CAREER
AND PRACTICAL ACTIVITY****АНОТАЦІЯ**

У статті досліджуються концептуальні засади соціальної політики держави, розроблені видатним українським ученим-економістом XIX ст. М.Х. Бунге. Розглядаються витоки її формування в період наукової діяльності вченого та подальша реалізація на державних посадах Російської імперії. Акцентовано увагу на значному впливі представників історичної школи та соціального напрямку в економічній науці на формування його поглядів. Виділено основні напрями реалізації вченим державних соціальних програм. Виявлено, що розроблені М.Х. Бунге реформаторські проекти та реалізовані економічні перетворення багато в чому співзвучні із загальним спрямуванням та змістом сучасних соціально-економічних процесів в Україні.

Ключові слова: М.Х. Бунге, соціальні проблеми, соціальні програми, соціальна політика держави, реформи, Російська імперія.

АННОТАЦИЯ

В статье исследуются концептуальные основы социальной политики государства, разработанные выдающимся украинским ученым-экономистом XIX в. Н.Х. Бунге. Рассматриваются истоки ее формирования в период научной деятельности ученого и дальнейшая реализация на государственных постах Российской империи. Акцентировано внимание на значительном влиянии представителей исторической школы и социального направления в экономической науке на формирование его взглядов. Выделены основные направления реализации ученым государственных социальных программ. Установлено, что разработанные Н.Х. Бунге реформаторские проекты и реализованные экономические преобразования во многом созвучны общим направлениям и содержанию современных социально-экономических процессов в Украине.

Ключевые слова: Н.Х. Бунге, социальные проблемы, социальные программы, социальная политика государства, реформы, Российская империя.

ANNOTATION

The article deals with the conceptual framework of the state social policy, developed by the famous Ukrainian academic economist of the XIXth century M. Bunge. The origin of its formation during the period of his academic career and its further realization while his being on public positions are considered. Special attention is drawn to the great influence of the Historical and Social School representatives on the formation of his outlook. Principal directions of the state social programs realization are emphasized. It has been established that reformatory projects developed and economic conversions implemented by M. Bunge are consistent with the general direction and the essence of the modern social-economic processes in Ukraine.

Keywords: M. Bunge, social problems, social programs, state social policy, reforms, Russian Empire.

Постановка проблеми. Соціальні проблеми завжди актуалізуються в період реформаторських перетворень господарської системи, що підтверджується сучасним етапом розвитку України. Вони спричиняють серйозні зміни якості життя населення, що виявляється у скрутному економічному становищі населення країни, погіршенні соціальної захищеності, соціального забезпечення, зниженні реальної заробітної плати, середньої пенсії, розвитку небезпечної ситуації у галузях соціальної сфери.

Відсутність системного підходу до формування державної соціальної політики, державних соціальних гарантій, сучасного інструментарію вибору пріоритетів соціальної політики та механізмів її реалізації призвела до фрагментарності вирішення нагальних соціальних проблем. Більшість заходів соціальної політики мають декларативний характер і у повному обсязі не реалізовано, тому під час розробки реформ у соціальній сфері особливої актуальності набувають дослідження вітчизняного історичного досвіду соціально-економічного реформування, який, на жаль, залишається ще недостатньо вивченим.

Наприкінці XIX ст. необхідність формування взаємовідносин держави і людини стає особливо актуальною. Це час розгортання підприємств найманої праці, а отже, збільшення кількості робітників із дуже тяжким матеріальним становищем. Проблема утримання непрацевдатних членів суспільства існувала, мабуть, завжди, але найбільшої гостроти вона набула в час розгортання промислових революцій. Збіднілі робітничі групи становили потенційну небезпеку для влади: у будь-який момент, за умови відсутності поліпшення їхнього становища, вони могли перетворитися в реальну політичну силу, здатну змінити суспільний устрій.

Відображенням цих процесів стало те, що на науково-теоретичному рівні в пошуках шляхів для укріплення соціального устрою еконо-

місти та філософи стали все більше схилитися до визнання необхідності посилення втручання держави в соціально-економічні процеси.

Є загальноновизнаним, що теоретична розробка проблем соціальної політики розпочалася на межі XIX–XX ст. і пов'язана з діяльністю організації «Союз соціальної політики» в м. Ейзенах (Німеччина), члени якої акцентували увагу на необхідності державної соціальної політики, спрямованої на поліпшення умов життя людей та запобігання революційним потрясінням. Термін «соціальна політика» був запропонований юристом та економістом, «інтелектуальним батьком політики добробуту» Лоренцом фон Штайном (1815–1890).

Сучасна економічна криза поставила на порядку денний питання про необхідність удосконалення реалізації реформ у соціальній сфері, оптимізації механізмів посилення державної підтримки незахищених верств суспільства. Схожість епох – сьогодення та періоду другої половини XIX ст., який характеризується загостренням соціальних протиріч у суспільстві, – ставить питання про необхідність ретельного дослідження витоків формування соціальної політики держави, тому в сучасних умовах великого значення набуває звернення до наукового та практичного доробку Миколи Християновича Бунге – видатного державного діяча, українського вченого-економіста, теоретика та практика соціально-економічних реформ у Російській імперії другої половини XIX ст. – та його практичне застосування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід зазначити, що соціальний аспект реформ М.Х. Бунге в науковій літературі не набув широкого висвітлення. Лише в окремих працях згадувалась його роль у вирішенні робітничого питання. Це, зокрема, дореволюційні роботи, присвячені проблемі становлення та розвитку фабричного законодавства, М.І. Туган-Барановського, А.Н. Бикова, А.А. Мігуліна, та дослідження радянського історика В.Я. Лавричева. Найбільш ґрунтовно це питання досліджувалось у роботах російського історика В.Л. Степанова. Проте знову основна увага звертається на робітниче питання. Поза увагою вченого залишилися інші соціальні напрями масштабної реформаторської політики М.Х. Бунге.

Спробу об'єктивного аналізу змісту та наслідків реформаторської діяльності М.Х. Бунге в соціальній сфері здійснив український дослідник В.Я. Кудлак, який розкрив роль та місце соціального чинника в програмі його реформ.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Однак науково-практичний доробок видатного вченого-реформатора у соціальній сфері досліджений ще недостатньо. Вимагає більш ґрунтовного вивчення київський та петербурзький періоди життя М. Бунге, коли формувалися та реалізовувалися основні концептуальні засади його соціальних перетворень.

Мета статті полягає у дослідженні витоків формування соціальної політики держави та основних напрямів її реалізації у науковому та практичному доробку М.Х. Бунге та відображенні можливості застосування історичного досвіду її реалізації в сучасних вітчизняних умовах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Микола Християнович Бунге (1823–1895) був видатним економістом, професором і ректором університету св. Володимира в Києві. За своїм світоглядом це був ліберал, який із молодих років засвоїв західні цінності свободи особистості, визнання прав приватної власності та приватної ініціативи, відданість ідеям демократії та правопорядку. Він намагався раціонально застосувати європейські моделі у специфічно російських умовах, виступаючи за проведення заходів, орієнтованих на підвищення життєвого рівня та зміцнення правового статусу «нижчих класів», уважав, що послідовна соціальна політика, яка проводилася «верховною владою», є запорукою не тільки економічного прогресу, але й мирної еволюції держави [11, с. 147].

У політекономічних працях М.Х. Бунге виступає з різкою критикою марксистів за слабкість аргументації та догматизм, недосконалість термінології, а також необґрунтовані та безпідставні обіцянки щастя і побудови ідеального суспільства, які позбавляють людей реальних життєвих орієнтирів та ведуть до пригнічення їхніх прав і свобод [6, с. 6]. Учений зазначає, що зроблений ним огляд учень соціалізму і комунізму дає підстави стверджувати про неможливість «вважати їх явищами випадковими, примарними та такими, що завершили свій розвиток. Задача, яку соціалісти проголосили своєю – покращити моральне та матеріальне становище населення, – була задачею науки і практики» [2, с. 159].

З огляду на це, М.Х. Бунге наголошує на важливості інституційних чинників соціально-економічних перетворень у суспільстві, вважає, що для боротьби із соціалізмом «необхідні звичай, заклади і закони, що змінювали б моральний і матеріальний добробут усіх і кожного, як класів, які володіють нерухомим майном, так і робітників» [1, с. 228].

Учений переконаний, що політична економія має не обмежуватися дослідженнями тільки корисної діяльності людини, а вивчати її в тісному зв'язку з явищами суспільними та розкривати закони, яким ці явища підпорядковуються. Він зосереджував увагу на загальних, моральних, етичних та інших потребах, що в сукупності забезпечують гармонійний розвиток людини, її безконфліктне становище в суспільстві, яке ґрунтується на приватній власності та підприємницькій ініціативі [12, с. 75].

Довершеного вигляду методологія М. Бунге набула в 70-х роках. У цей період він повністю солідарний із представниками «старої» історичної школи, зокрема з В. Рошером, який

сформулював «закон безперервних реформ», які проводяться «бідними верствами» мирним шляхом. Бунге вважав, що тільки підтримка державою бідних верств може гарантувати нівелювання радикальних учень та стабільність у суспільстві [10, с. 57].

У своїх роботах учений теоретично обґрунтував необхідність та шляхи реалізації державної соціальної підтримки населення, яка мала виражатися не в наданні прямої допомоги, а в створенні умов, за якими кожен мав змогу досягти добробуту власними силами. Як виключення, М. Бунге бачить надання прямої допомоги бідним при купівлі «дорогого» зерна в неврожайні роки, у вигляді дешевого державного кредиту, плати за громадські роботи та благодійних пожертв із боку заможних приватних осіб [7, с. 23].

Відчувається вплив на формування теоретико-методологічних поглядів ученого і представників нової історичної школи – німецьких економістів А. Вагнера, Г. фон Шмоллера, Л. Brentano, які однаковою мірою заперечували крайнощі соціалізму та економічного лібералізму та пропагували ідеї соціального партнерства. Їх ідеї з інтересом сприймалися в Росії, де прихильники реформ пов'язували всі свої надії з «верховною владою», і М. Бунге стає прихильником теорії «державного соціалізму», яка базувалася на міцному зв'язку монархії та народу та перетвореннями, спрямованими на підвищення матеріального становища та створення правового захисту широких верств населення [10, с. 50].

Нова історична школа справила значний вплив на формування в 80–90-х роках XIX ст. сукупності поглядів, ідей та концепцій ученого, які мали яскраво виражену етичну спрямованість і були підпорядковані вирішенню соціальних проблем. Перехід капіталістичної економіки в монополістичну стадію розвитку, модифікація відносин праці і капіталу активізували необхідність подальшого дослідження соціальних аспектів та умов розвитку господарських процесів.

М. Бунге стає палким прихильником соціального напрямку економічної думки. Так, у своїх працях учений значну увагу приділяє питанням рівності та добробуту всіх верств населення. Автор наголошує, що сенс усіх перетворень «полягає у досягненні робітничим станом моральної та господарської самостійності серед таких суспільних відносин, які б не лише захистили кожну особу від випадкового лиха, а й ліквідували б ворожнечу і боротьбу інтересів, з одного боку, між капіталом і працею, а з іншого – між самими робітниками» [3, с. 277].

Можна констатувати, що київська економічна школа, яку заснував М.Х. Бунге та близькі до нього економісти у 70–90-х роках XIX ст., за своєю суттю базувалася на теоретико-методологічних засадах німецької історичної школи та соціального напрямку в економічній науці,

орієнтувалася на людську особистість та забезпечення державою її економічного, правового і соціального захисту як запоруку внутрішнього стимулювання економічного розвитку суспільства (тому її часто називають психологічною).

Л.П. Горкіна дослідила, що підхід її представників до вивчення економічних та неекономічних чинників був певною мірою співзвучний сучасному неінституціоналізму. Це, на думку дослідника, проявлялося насамперед у погляді на державу як основне знаряддя і гаранта піднесення економічної ініціативи господарюючих суб'єктів та їх організацій на основі забезпечення суспільних умов вільного вибору кожного індивіда та в запропонованому методі вивчення правових, соціальних та інших «неекономічних» проблем за допомогою економічної методології [4, с. 8].

До призначення на державні посади М. Бунге вже мав сформовану програму реформ, в якій економічні перетворення були нерозривно пов'язані з вирішенням соціальних проблем, що свідчить про соціально-економічну спрямованість його реформаторської програми [7, с. 25].

Завершивши педагогічну кар'єру в Київському університеті, М. Бунге переїздив до Петербурга, де з 1879 по 1881 р. виконував обов'язки товариша міністра фінансів, із 1882 р. протягом шести років працював на посаді міністра фінансів Російської імперії. З 1887 по 1895 р. Микола Християнович – голова Кабінету міністрів.

У період державної діяльності М.Х. Бунге прагнув реалізувати програму ліберальних соціально-економічних реформ, яку він окреслив у публіцистичних та наукових працях, лекційних курсах в 50–70-х роках XIX ст. у київський період свого життя. Він розуміє необхідність комплексного практичного соціально-економічного реформування шляхом як зростання загальних економічних показників, так і реального добробуту широких мас населення, що мало стати фундаментом розвитку та зміцнення держави та внутрішнього ринку [8, с. 105].

За сприяння вченого в 1881–1886 рр. були знижені викупні платежі з бувших поміщицьких селян, відмінений подушний податок, частина податків перенесена на заможні верстви, для допомоги селянам у придбанні землі заснований іпотечний Селянський банк, прийняті перші закони про охорону праці та врегулювання взаємовідносин між підприємцями та найманими робітниками.

За його сприяння збільшувалися видатки з бюджету на соціальні програми для незаможних верств населення, створювалися необхідні передумови для реалізації їх власної ініціативи, спрямованої для досягнення добробуту, зокрема відстоювалася ідея участі робітників у прибутках підприємств шляхом акціонування, що повинно було сприяти матеріальній підтримці працівників та покращити якість та умови праці [11, с. 24].

В.Я. Кудлак, який досліджував соціальний чинник у реформаторській діяльності Бунге, акцентує увагу на тому, що вирішення найгостріших соціальних проблем він бачив переважно у взаєминах соціальних груп і держави, а не окремих індивідів [7, с. 21].

Основну увагу в системі соціально-економічних перетворень М. Бунге приділяв розв'язанню робітничого питання. Слід зазначити, що в середині XIX ст. в Російській імперії сформувалась нова соціальна верства – наймані робітники. М. Бунге одним із перших звернув увагу на проблеми, які з її формуванням постали перед суспільством, та повну законодавчу нерегульованість відносин між робітниками та власниками підприємств у Російській імперії. Вирішення однієї з основних проблем найманих робітників, низьких заробітних плат та пов'язаної з ними бідності М. Бунге бачив в їх участі в прибутках підприємств, в організації кас взаємного кредитування та у створенні товариств робітників за зразком західноєвропейських асоціацій. Роль держави полягала в «установленні юридичних норм для того, щоб полегшити ними виникнення та діяльність нових господарських союзів на правах юридичних осіб» та розробці і прийнятті фабрично-заводського законодавства, яке мало правовим чином урегулювати сферу трудових відносин [3, с. 38].

Завдяки М.Х. Бунге в Російській імперії було впроваджено фабричне законодавство, яке відображало «соціальну спрямованість ринкових перетворень, їх підпорядкування завданням підвищення життєвого рівня широких верств населення» як одного з принципів, покладених в основу його ринкових реформ [5, с. 156]. Він убачав успішний розвиток капіталізму в покращанні умов праці робітників, підвищенні їх заробітної плати, рівня культурного розвитку, адже в пореформений період вони працювали в жахливих умовах, при цьому широко використовувалася праця дітей.

Закон 1882 р. (про охорону дитячої праці та започаткування фабричної інспекції) був втіленням поглядів вченого, коли він уважав, що «для подолання суперечностей між працею та капіталом роль держави має проявлятися, головним чином, у сфері фабричного законодавства» [10, с. 104–105]. Згідно з даним Законом, було створено інститут фабричних інспекторів та встановлювались обмеження, за якими фабрична робота була заборонена.

У період міністерства М.Х. Бунге були також прийняті закони 1885 р. (про заборону нічної праці підліткам і жінкам) та 1886 р. (про умови найму на роботу), в яких, зокрема, розглядалися питання введення страхування.

І хоча фабричне законодавство було недовершеним і вимагало подальшого доопрацювання та розширення сфери застосування, однак воно було першим кроком до становлення правових відносин між працею та капіталом [9, с. 47].

Поряд із робітничим питанням М. Бунге звертався до вирішення соціальних проблем на селі. Він подавав на розгляд уряду питання про відміну на селі кругової поруки, переселення малоземельних селян на околиці імперії та полегшення їх виходу з общини. У «Потойбічних нотатках», над якими він працював у 1880–1890 рр., було приділено багато уваги питанням переселенського руху, сформульовані пропозиції щодо надання допомоги селянам для переселення [10, с. 158].

На вимогу Олександра II М. Бунге в 1880 р. склав програмну записку про економічну політику, яка була зосереджена на фінансовому стані країни. Основні положення цієї програми були опубліковані в «Сборнике государственных знаний» (ця стаття була написана ще в Києві, а надрукована, коли М. Бунге вже перебував у Петербурзі).

У записці чільне місце було відведене розв'язанню аграрного питання, зокрема міграційній складовій соціальної політики держави. Бунге пропонував переглянути механізм роздачі державних земель та їх використання для наділення селянам, вирішувати проблему малоземелля шляхом переселення селян у віддалені райони Російської імперії. Та розуміючи гостроту та важливість питання, він зауважив: «Переселення є справою складною, яка вимагає обережності, бо пересування цілих мас малозабезпечених поселенців може бути пов'язане з великими грошовими витратами та втратою населення, яке гине від зміни клімату та від недостатнього забезпечення на нових місцях. Тому слід було б розпочати з відводу місць для облаштування на них поселень на умовах, найбільш сприятливих, і розпочати переселення з бажаючих із місцевостей, в яких селяни терплять злидні внаслідок недостатності і недоброякісності наділів, надаючи переселенцям пільги та кошти з казни» [10, с. 257].

3 грудня 1892 р. Бунге безпосередньо впливав на переселенську політику, результатом чого стало суттєве зростання у другій половині 90-х років державних асигнувань на облаштування переселенців та підготовку земельних наділів. За його переконанням, допомога казни переселенням повинна полягати в наданні їм «тільки таких пільг, які б виправдовували нестачу для малоземельних селян додаткових заробітків на батьківщині» [11, с. 260].

Зауважимо, що міграційна складова відіграла важливу роль у реалізації М. Бунге соціальних програм, і найбільшого успіху він досяг саме в галузі переселенської політики. Разом із тим переселення панацеєю від аграрної кризи вчений не вважав, особливо в умовах урядового курсу на консервацію общини [1, с. 200].

Важливим напрямом реалізації соціальних програм М.Х. Бунге стало реформування у сфері освіти. Під його керівництвом був підготовлений проект Статуту Російського товариства сприяння розвитку освіти, основними

функціями якого були: 1) допомога у створенні народних шкіл, облаштування бібліотек, читалень, шкільних музеїв, недільних та вечірніх курсів; 2) допомога школам книгами та навчальними посібниками, фінансова підтримка у випадку неврожаїв, епідемій, пожеж та інших стихійних лих; 3) допомога учням у продовженні освіти, покращання їх матеріального становища; 4) видавництво підручників та книг для народу, розсилання їх у школи, училища, бібліотеки, читальні, тюрми, лікарні.

За сприяння Бунге Статут був прийнятий односторонньо [10, с. 257].

Таким чином, за час науково-педагогічної та практичної діяльності М.Х. Бунге на високих державних посадах у Російській імперії можна виділити декілька напрямів реалізації вченим соціальних програм:

1. Вирішення соціально-економічних проблем в аграрній сфері.

2. Підвищення життєвого рівня та умов праці трудящих.

3. Започаткування революційних перетворень у сфері регулювання трудових відносин.

4. Розробка питань міграційної політики держави.

5. Реформування системи освіти.

Дані напрями, на нашу думку, можна розглядати як складові майбутньої концепції соціальної політики Російської імперії в кінці XIX ст., а М.Х. Бунге можна вважати вченим та державним діячем, який стояв біля її витоків.

Висновки. Відведення М. Бунге такої вагомій ролі соціальним питанням дає підстави стверджувати про соціально-економічне спрямування його програми ринкових перетворень, яка мала комплексний характер. Вони проводилися для народного блага та блага країни, і в цьому їх основне значення. Соціальні заходи, які розробляв та реалізовував М.Х. Бунге, стали початком більш масштабних перетворень, у результаті чого була створена необхідна «реформаторська база» для діяльності реформаторів наступного покоління – С.Ю. Вітте та П.А. Столипіна.

Розроблені М.Х. Бунге реформаторські проекти та реалізовані ним соціально-економічні економічні перетворення багато в чому перекликаються із загальним спрямуванням та змістом сучасних трансформаційних перетворень у соці-

альній сфері економіки України, насамперед у реформуванні системи пільг, підвищення рівня соціальних стандартів, створенні системи соціального захисту внутрішньо переміщених осіб, реформуванні трудового законодавства.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Бунге Н.Х. Загробные заметки / Н.Х. Бунге / Публикация В.Л. Степанова. – М. : Река времени - Эллис Лак, 1995. – С. 198–254.
2. Бунге Н.Х. Очерки политико-экономической литературы / Н.Х. Бунге. – СПб. : Тип. М.М. Стасюлевича, 1895. – 162 с.
3. Бунге Н.Х. Полицейское право: курс, читанный в университете св. Владимира профессором Н.Х. Бунге / Н.Х. Бунге. – К. : Унив. тип., 1869. – Вып. 1–3. – 639 с.
4. Горкіна Л.П. Погляди вітчизняних економістів XIX – початку XX ст. на інституціональне забезпечення економічного розвитку / Л.П. Горкіна // Наукові праці ДОН НТУ. Серія: економічна. – Випуск 103-2. – С. 4–11.
5. Гражевська Н.І. М.Х. Бунге про роль та функції держави в трансформаційній економіці / Н.І. Гражевська // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Економіка». – 2006. – № 84. – С. 21–24.
6. Клинов В.Г. Россия XIX века: актуальные аспекты развития экономической мысли и народнохозяйственной политики / В.Г. Клинов // Мировое и национальное хозяйство. – 2009. – № 2. – С. 1–13.
7. Кудлак В.Я. Роль соціального чинника у реформаторській діяльності М.Х. Бунге / В.Я. Кудлак // Актуальні проблеми економіки. – 2006. – № 1. – С. 21–25.
8. Кудлак В., Кудлак Г. Ринкові реформи М.Х. Бунге на посаді міністра фінансів Російської імперії (кінець XIX ст.) / В. Кудлак, Г. Кудлак // Галицький економічний вісник. – 2009. – № 1. – С. 100–108.
9. Курбет О.П. Ідеї державного регулювання економіки у науковому доробку М.Х. Бунге / О.П. Курбет // Економіка та підприємство : зб. наук. праць молодих учених та аспірантів ДВНЗ «Київський нац. екон. ун-т ім. Вадим Гетьмана»; відп. ред. С.І. Дем'яненко. – 2012. – Вип. 29. – С. 45–53.
10. Степанов В.Л. Н.Х. Бунге: Судьба реформатора / В.Л. Степанов. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН). – 1998. – 398 с.
11. Степанов В.Л. Самодержец на распутье: Николай II между К.П. Победоносцевым и Н.Х. Бунге / В.Л. Степанов // Власть, общество и реформы в России в XIX – начале XX века: исследования, историография, источники. – СПб. : Нестор-История, 2009. – С. 145–168.
12. Уцаповський Ю. Київська економічна школа XIX ст. у контексті зародження інституціоналізму / Ю. Уцаповський // Економіка України. – 2012. – № 2. – С. 70–80.